

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катић	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодрог Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ	
МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ	
ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ	
БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ	
МИРЈАНА ЋЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА

У ВРЕМЕНИМА САМОСТАЛНЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ДРЖАВЕ

ЂОРЂЕ БУБАЛО

Територију омеђену границама Аутономне Покрајине Косова и Метохије, познату у XIX веку и првој половини XX столећа и као Стара Србија, Словени су трајно населили у VII веку. Пратећи римске комуникације и тражећи култивисана и урбанизована подручја, Словени су нашли идеалне услове за насељавање у плодним, благо усталасаним жупама у долинама Лаба, Ситнице, Биначке Мораве и Лепенице, као и у богатој равници у горњем и средњем току Белог Дрима и његовом поречју. Поданици римског цара, само делом романизовани, повукли су се, по свој прилици, ка приморју и на високо горје којим су ове речне долине биле оивичене – од Копаоника на северу до Шар-планине на југу и од Проклетија и Мокре планине на западу до Радана, Гољака и Црне Горе на истоку. Међу словенским племенима и племенским заједницама, организованим у склавиније, у средишњим и југозападним областима Балкана најбројнији су били Срби. Српско присуство на Косову и Метохији од раног средњег века огледа се, у недостатку систематски истражених и обрађених остатака материјалне културе, првенствено у топонимији, која је морала настајати и усталити се у дужем раздобљу пре но што је, потпуно формирана, почела искрсавати у писаним изворима од XI века. У наредним столећима, све до турског освајања, удео српског живља на Косову и Метохији, судећи према писаним и материјалним остацима, премашивао је 95%. Нема трага присуства Арбанаса на том простору пре XIV века.¹ А и тада су то били појединци и мање скупине у градовима или издвојени номадски

сточарски катуни на обронцима Проклетија, у Алтину и долини Рибника (Ереника).²

Косово и Метохија су делили судбину већег дела Балкана у првим вековима након словенског насељавања. С нестанком римске власти, градова и црквене организације нестало је и светлости писаних извора, па је живот у поменутиим областима све до XI века за историјску науку остао у потпуном мраку. Од склавинија које су се до средине X века усталиле као српске кнежевине, у непосредном суседству Косова и Метохије била је Србија. Тешко је оценити да ли је она својим јужним рубовима захватала и долину Ибра до ушћа Ситнице, то јест где се ослањала на границу територије под непосредном царевом влашћу. С друге стране, ван сумње је да су територије Косова и Метохије делиле судбину околних области у великим политичким, војним и црквеним променама на Балкану. У више наврата у IX и X веку Бугарска и Византија, која је настојала да поврати власт над некадашњим римским провинцијама, смењивале су се у господарењу територијама што су укључивале и подручје Косова и Метохије, све док 1018. године Византија није поново ставила под своју контролу читав Балкан.³

Од тада се, за век и по, усталила непосредна или посредна власт ромејског цара, оличена у организовању војно-управних јединица – тема – и оживљавању градова и црквене организације. Косово и Метохија нашли су се у оквирима највеће и најважније

¹ Ђирковић, *Албанци*, 332–335.

² Пешикан, *Зейско-хумско-рашка имена* (1982), 3–62; *истио* (1983), 91–133; *истио* (1984), 1–70, 93–176; исти, *Сџара имена из Доње Подримља*, 1–119.

³ Ђирковић, *Косово и Метохија*, 26–28.

Сл. 1. Пешка патријаршија, цркве Светих апостола и Богородице Одигитрије с параκлисом Светог Николе

византијске војно-управне јединице основане након слома Самуиловог устанка – Бугарске, са седиштем у Скопљу. Северно од ње основана је тема Србија, чију је територију, према садашњем стању извора, немогуће прецизно одредити. И промене у црквеној организацији оставиле су трајан печат на област Косова и Метохије. У границама Охридске архиепископије (Архиепископије Бугарске) основане су и епископије са седиштима у Липљану (античка *Ulpiana*) и Призрену (можда античка *Theranda*), чиме је дат одлучујући подстицај обнови градског живота и у тим областима. Није познато када је и у ком виду дошло до те обнове. Поменути градови су зацело већ били у функцији као урбана насеља пре 1018. године. Липљан се помиње 1018. као један од градова Самуиловог царства чији су се житељи добровољно покорили цару Василију II.⁴ У Призрену је обновљена или

⁴ Епископи Липљана и Призрена помињу се почетком XII века у преписци охридског архиепископа Теофилакта (ВИИНЈ III, 124, 305–308).

покренута производња свиле, која је остала његово битно обележје све до касног средњег века.⁵

С временом се показало да Византија није кадра да толики простор, после векова ван домашаја непосредне цареве власти, доследно подреди својој административној управи, па се изнова прибегло решењу из времена Василија I, када су локални архонти (кнежеви) управљали пограничним областима у царско име. Тако је било и са Србијом и Дукљом, те су се Косово и Метохија нашли на граници што је делила територију на којој је била установљена византијска администрација од оне под влашћу локалног српског кнеза, односно великог жупана. Будући на крајњој периферији Византије, то подручје бивало је увучено у честе побуне против централне власти, с циљем обнове Бугарског царства. Она из 1072. покренута је управо у Призрену, где су се

⁵ Максимовић (Љ.), *Организација византијске власти*, 31–43; Krsmanović, *The Byzantine Province in Change*, 185–210.

окупили виђенији главари теме Бугарске и извикали Константина Бодина, сина дукљанског владара Михаила, за свога вођу и бугарског цара. После победе над Византинцима под Призреном, поделе устаничке војске и првих неуспеха, између Бодинових и византијских трупа дошло је код места Таонион, доцније познатог као Пауни (у близини данашњег Урошевца), до одлучујуће битке, у којој је Бодин поражен и заробљен. Устанак је након тога угушен.⁶

Пре краја XI века равнице Косова и Метохије поново су биле поприште сукоба између српске и византијске војске. У то време упориште српских антивизантијских покрета премешта се из Дукље у Србију, на чијем је челу, с царевим допуштењем, стајао велики жупан Вукан. Он се у последњој деценији XI века у више наврата залетао у византијске области, успео је да спали Липљан и продре до Врања и горњег Повардарја. Широк, ненасељен и шумовит, гранични појас између Звечана, Вуканове пограничне тврђаве, и Липљана, најистуреније византијске постаје, није спречио српског великог жупана у пљачкашким походима, те је сам цар морао да се појави на бојишту. Вуканови смели упади у плодне долине Косова, Поморавља и Повардарја указивали су на правце ширења српске државе у потоњим столећима. Таква политика наставила се и током XII века. Покрети српских великих жупана против цара били су праћени оружаним упадима и пустошењима суседних византијских територија, међу којима су зацело, иако о томе нема непосредних потврда, морале страдати и пограничне области на Косову и Метохији.⁷

Такво стање се променило у деценији после смрти византијског цара Манојла Комнина 1180, када је царство упало у дуготрајну кризу, а велики жупан Стефан Немања искористио недаће ослабљеног суседа да освоји читаво Косово и Метохију. Неке области на југу ипак је био принуђен да врати Византији после пораза од царске војске у бици на Морави 1190. или 1191. године. Након што је Немањин син и наследник Стефан Немањић почетком XIII века припојио Призрен, граница према Византији усталила се на линији која је ишла северним падинама Шаре, потом јужно од Липљана, развођем Ситнице и Неродимке, па на североисток према долини

⁶ ВИИНЈ III, 177–186; Бубало, *Српска земља и њоморска*, 40–43.

⁷ Ђирковић, *Косово и Метохија*, 29; Коматина, *Српски владари у Алексијади*, 180–191.

Сл. 2. Пећка патријаршија, припрата, архијерејски престо с представом светог Саве Српског

Ветернице. С византијске стране остале су долина Лепенца до Качаничке клисуре и Биначка Морави. Косово и Метохија и даље су чинили граничну област, али са српске стране.⁸

У описима Немањиних освајања његови синови набрајају жупе на Косову и Метохији које је њихов отац освојио од Грчке земље – Патково (долина реке Рибник, данашњи Ереник, код Ђаковице),

⁸ Зарковић, *О јужним границама Србије*, 209–223.

Сл. 3. Призрен, Богородица Љевишка, краљ Стефан Урош II Милутин, 1310–1313

Хвосно (у горњем току Белог Дрима), Подримље (долина Белог Дрима између Призрена и КLINE), Кострц (жупски крај између планина Милановац и Црнолева, до реке Мируше на северу), Дршковину (горњи ток реке КLINE), Ситницу (долина истоимене реке од Митровице до Приштине), Лаб (долина истоимене реке, код данашњег Подујева), Липљан (горњи ток Ситнице), призренску област и Мораву (област Биначке Мораве).⁹ Приликом оснивања српског Хиландара Симеон Немања установио је језгро доцније изузетно великог хиландарског властелинства управо у Метохији, поклонивши манастиру девет села у северном делу Призренске жупе и трг у Хочи. Немањин син томе је придодео једанаест села у доњем току реке КLINE и трг у истоименом насељу. Немања је поконио и Студеници неколико села у суседству хиландарске Хотачке метохије.¹⁰

Године 1219. држава српског краља добила је и своју, аутокефалну цркву, са седиштем у манастиру Жичи, те је и подручје Косова и Метохије било покривено мрежом српских епископија. Задржане су две старе епископије Охридске архиепископије – Призрен и Липљан – а од дела територије Призренске и Рашке издвојена је Хвостанска епископија, чије је седиште смештено у манастир Богородице Хвостанске, двадесет километара северно од Пећи, у подножју Мокре горе. Јурисдикције Рашке и Топличке епископије захватале су долине Ибра и Лаба на јужним падинама Копаоника.¹¹ У оквиру архиепископског властелинства ушао је приликом његовог оснивања и метох у Хвосну, осам села претежно у долини Пећке Бистрице. Ту се налазило и село Пећ, које је назив добило по оближњим пећинским испосницама у Руговској клисури, а у чијој је непосредној близини Арсеније (1233–1263), други српски архиепископ, подигао цркву Светих апостола (сл. 1), заметак архиепископског боравишта и потом сталне резиденције старешине Српске цркве.¹²

Вести о збивањима на Косову и Метохији и њиховом значају за српску државу веома су оскудне до последње четврти XIII века. Положај уз границу није

Сл. 4. Манастир Грачаница, католикон

омео економски и демографски успон тог подручја, нити је привлачио пустошења и ратна дејства, и поред тога што је простор привремено нестао, од 1261. године обновљеног Византијског царства био поприште честих и озбиљних војних сукоба и промена односа снага међу политичким чиниоцима који су се надметали око византијског наслеђа и територија. То се није дешавало чак ни онда када су српски владари узимали удела у тим збивањима, каква су били заплети у односима Стефана Првовенчаног и бугарског великаша Стреза, господара средњег тока Вардара, или учешће краља Уроша I у сукобима између Епира и Никеје 1257–1259. и краткотрајно освајање Скопља и Кичева. После упада византијске војске до Липљана 1281, подстакнутог четовањем византијског пребега Котаница, коме је

⁹ Ђирковић, *Косово и Метохија*, 23–24; Благојевић, *Српска административна подела*, 132–137.

¹⁰ Благојевић, *Хиландарски поседи*, 13–20.

¹¹ Коматина, *Црква и држава*, 282–290; Бубало, *Српска земља и поморска*, 115–117.

¹² Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 21–22; Марковић (М.), *Прво успостављање својој Саве*, 128–135.

Сл. 5. Пеџка патријаршија, црква Светог Димитрија, Сабор светог Симеона Српског и светог краља Милутина, 1322–1324

краљ Драгутин пружио уточиште, и провале Татара до Призрена и Дрима 1283. године наступило је столетно раздобље мира.¹³

Догађаји који су област Косова и Метохије уздигли до политичког, духовног и привредног средишта Српске земље, чему у прилог убедљиво сведочи и чињеница да се највећи број података из сачуваних извора односи управо на то подручје, покренути су Милутиновим доласком на краљевски престо 1282. године. Убрзо након тога Милутин је освајањима на рачун Византије померио границу далеко на југ и југоисток, тако да су поречја Мата, Црног Дрима, горњег и средњег Вардара с Треском, Пчињом и Брегалницом ушла у састав Српске земље. Готово преко

ноћи Косово и Метохија нашли су се у средишту Српске земље, отприлике подједнако удаљени од свих међа територије којом је Милутин непосредно владао (сл. 189, 210).¹⁴ На стратешки кључном положају и сигурној удаљености од потенцијално непријатељски расположених суседа, питома, плодна и већ густо насељена српским живљем, на раскрсници путева којима се могло допрети у све крајеве краљевства, област Косова и Метохије била је предодређена да постане главно и омиљено боравиште српских владара и црквених великодостојника.

Будући да српски владар није имао сталне престонице, Милутин је преместио тежиште владаревог

¹³ Бубало, *Српска земља и поморска*, 175–220.

¹⁴ ИСН I, 439–441 (Љ. Максимовић); Максимовић (Љ.), *Македонија*, 29–50.

боравка и присуства – добрим делом и у складу с политичком и културном оријентацијом ка Византији – у област Косова и Метохије. Ту је добило на значају или је из темеља изграђено неколико владарских боравишта у градовима или у питомим пределима уз речне долине. Тада је заснован комплекс дворова око (данас нестало) Сврчинског језера, на развођу Ситнице и Неродимке, у близини данашњег Урошевца – Сврчин, Неродимља, Породимља,¹⁵ Штимља и Пауни – уз који се налазило и архиепископско боравиште.¹⁶ Владар је боравио и обављао владарске дужности и у Врхлабу, на јужним обронцима Копаноника, у Призрену (помиње се и двор Рибник под Призреном) и Приштини, а краљица Јелена, Урошева супруга, имала је двор у Брњацима на Ибру. И Милутинови наследници често су боравили, издавали повеље и заповести, делили правду или примали страна посланства у косовским и метохијским дворovima, чак и када се јужна граница, за Душанове владавине, поново знатно удаљила. „Путујући владар“ увек се радо враћао својим дворovima на Косову.

У близини владара, разумљиво, морао је често бити и поглавар Српске цркве. Формирање новог, потом и примарног средишта цркве у Пећи није се збило као резултат одлуке једног архијереја, нити је Жича као архијерејско средиште трајно напуштена. Другим речима, од када су српски архиепископи стали повремено а потом и трајно боравити у манастирском комплексу у Пећи, може се говорити о постојању два средишта Српске цркве. То, условно речено, пресељавање, померање тежишта црквеног живота и његово устаљивање у комплексу храмова пећког манастира као примарној резиденцији архиепископа и потом патријараха трајало је неколико деценија. Већ је Савин наследник Арсеније I, као ктитор цркве Светих апостола у Пећи, сахрањен у својој задужбини, а ту је вечно покојиште нашао и његов наследник Сава II (сл. 67). Жички метох Светих апостола нагло је добио на значају након што су, почетком последње деценије XIII века, одметнути бугарски великаши Дрман и Куделин из разбојничког гнезда у долини Млаве опљачкали и опустошили Жичу. После страдања архијерејског средишта тадашњи архиепископ Јаков пренео

¹⁵ Није јасно да ли су у питању две варијанте имена истог места или два различита топонима.

¹⁶ Ђирковић, *Владарски двори*, 67–83; Поповић (М.), *Владарско боравиште*, 236–239.

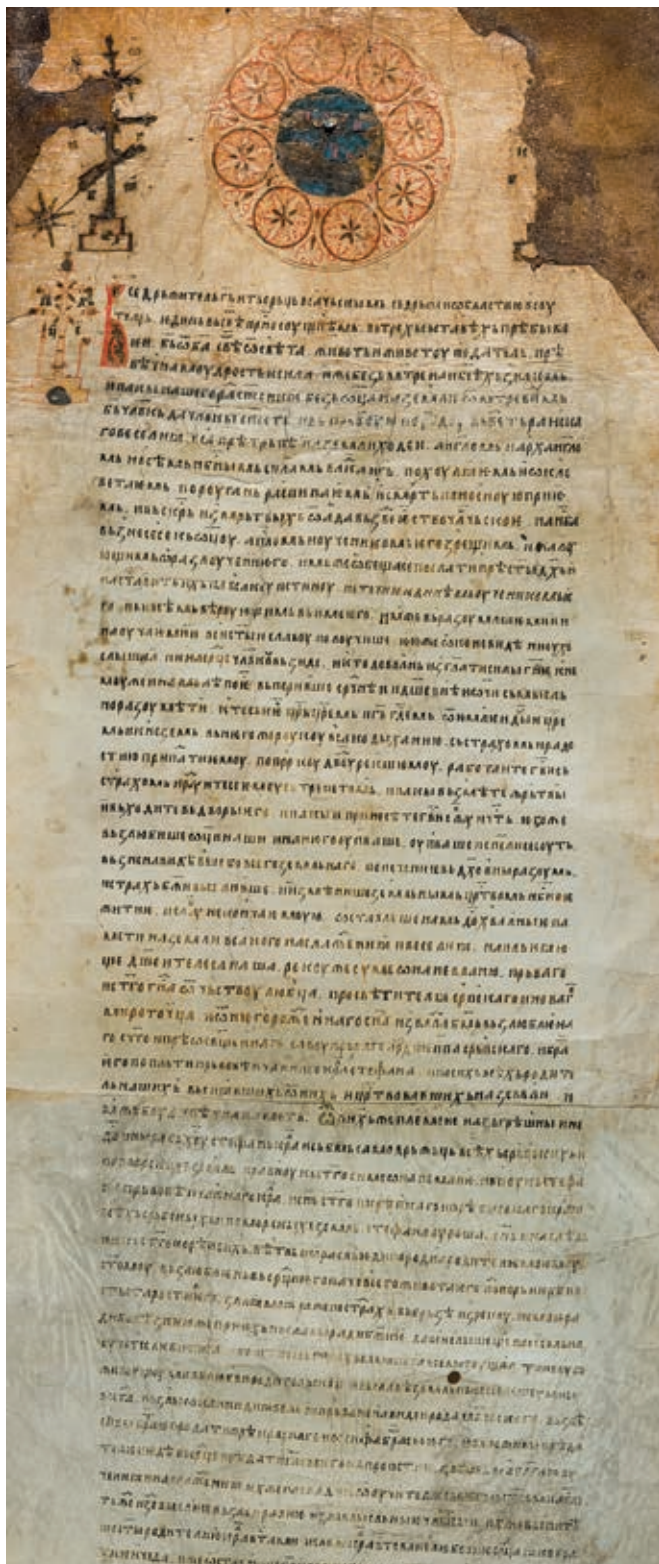
Сл. 6. Дечани, црква Христа Пантократора, наос, Прича о Каину и Авељу

је мошти Јевстатија I, свог претходника на трону Светог Саве, у Пећ, а тада су, по свој прилици, тамо премештене и жичке реликвије. Упоредо с тиме, објављивања моштију и канонизовање архијереја који су били сахрањени у Пећи давали су манастиру одлике „светог места“. Архијереј није само ишао за владаром већ је из разлога безбедности био принуђен да резиденцији у средишту државе да предност. У време архиепископа Никодима и Данила II резиденција у Пећи постала је стално боравиште архиепископа, потом патријараха, мада првосаздана катедрала у Жичи није заборављена. И Никодим и Данило подигли су у пећком манастиру цркве у којима су себи припремили место вечног починка (сл. 68).¹⁷

Чести боравци владара у дворovima на Косову и Метохији одразили су се и на топографију владарских задужбина, првенствено на места изградње њихових гробних цркава. Краљ Милутин је у томе предњачио. На месту старих епископских катедрала Липљана и Призрена (сл. 409, 422) подигао је нове

¹⁷ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка њаџријаршија*, 24–25, 71–74; Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 83–99.

Сл. 7. Прва дечанска повеља краља Стефана Уроша III, 1330. (АС)

храмове. И он, и Стефан Дечански, и Стефан Душан подигли су своје гробне цркве у Метохији. Хиландар је наставио да увећава своје властелинство приложима свих српских владара од Уроша I до краља и потом цара Душана (1331–1355). Највећи део територије слива Белог Дрима подељен је међу властелинствима епархија и најзначајнијих владарских задужбина – Хиландара, Студенице, Бањске, Дечана и Светих арханђела – и отуда му је доцније наденут назив Метохија. Владарске узоре следила је властела. У доба Немањића ничу бројни властeosки храмови на Косову и Метохији.¹⁸

Клисуре и беспућа високог горја на западу Метохије и на падинама Шаре од давнина су били стецишта пустињачког монаштва. Поред старих испосничких станишта код Корише (сл. 69) или у клисури Пећке Бистрице, где су и даље истрајавали грчки монаси којима је архиепископ Данило II предао пећку цркву Богородице Одигитрије да служе у њој, нове владарске задужбине привлачиле су пустињаке да заснивају своје скитове у неприступачним пределима у њиховој близини. Тако су никле дечанске испоснице и оне код Светих арханђела.¹⁹ Узлет монаштва и подизање владарских задужбина одразили су се и на богату преписивачку делатност, а међу најпродуктивније српске скрипторије убраја се онај у Дечанима.²⁰ О томе и данас сведоче непроцењиво богате рукописне збирке Дечана и Пећке патријаршије. Укупно узев, XIV и добрим делом XV век били су раздобље у којем је читаво подручје Косова и Метохије дословно засејано хришћанским храмовима. Вера православна нашла је своју најјачу утврду управо на тим просторима.

На процват уметности и општи културни раст значајно је утицало економско снажење државе, пре свега косовскометохијског подручја. Првих деценија XIV века, пошто су откривена богата рудна налазишта и пошто је оживљена рударска производња, Косово и Метохија уздигли су се на степен привредно најразвијеније области Српске земље. Такав успон почивао је на темељима изграђеним у претходном столећу – обимној пољопривредној производњи,

¹⁸ Богдановић, *Књига о Косову*, 40–47; Благојевић, *Хиландарски йоседи*, 20–28.

¹⁹ Поповић (Д.), *Средњовековне йећине испоснице*, 129–154; Поповић, Тодић, Војводић, *Дечанска йустиња*.

²⁰ *Дечани у свейлу археографских йстраживања*.

омогућеној одликама рељефа и благом климом, а подстакнутој заснивањем властелинстава владарских задужбина и честим владаревим присуством, порастом броја житеља, улогом раскрснице главних путева којима су се одвијали трговачки промет, миграције, ширење културних утицаја и војни походи. Најпрометнији правац којим је роба из Приморја стизала у Српску земљу или ишла даље, на север и исток, водио је од Скадра и Дања, делом уз Дрим, до Призрена, а потом ка Косову Пољу. Одатле се могло на исток, ка Врању и Софији, на североисток, долином Лаба, према Топлици, а затим ка Нишу и Софији, на северозапад, долином Ситнице, преко Звечана, у долину Ибра и даље, на север, према Београду. Од Солуна, преко Скопља и Качаничке клисуре, стизало се до изворишног дела Ситнице, а одатле на север и исток наведеним правцима или на запад/северозапад, преко Звечана или Пећи, ка Пријеполу и даље, у Босну.

До првих деценија XIV века отворен је читав низ рудника на падинама Копаоника и источно и југоисточно од Приштине. На југу копаоничког рудничког басена најбогатија је била Трепча, уз њу су били отворени рудници у Копорићу и Остраћи, а на северу Плана. У жупи Тополници отворен је рудник Ново Брдо, а западно од њега Јањево. Најзад, рударски радови су отпочети и на планини Рогозни, западно од Звечана. Рудна налазишта била су богата сребром, златом и оловом у количинама које су, изгледима за зараду од извоза руде на неутољива тржишта у Италији и даље, на Запад, привукле бројне пословне људе из Приморја, на првом месту из Дубровника и Котора. Развој рударства и рударских насеља подстакао је укључивање домаћег живља у производњу и прераду руде, као и у обезбеђивање намирница и сировина неопходних за свакодневни живот и рударске послове. Најзад, корист за владареву ризницу од царина и ковања новца не може се довољно нагласити. Не треба стога да изненади што су уз готово сваки од наведених рудника никле и ковнице новца.²¹

Услед успона рударства и трговине живнули су и стари градови или никли нови тргови у близини рудника и на путевима промета њихових производа. Привредна и политичка конјунктура изгледа да

Сл. 8. Житијна икона светог Стефана Дечанског, рад зографа Лонгина, 1577, детаљ: изградња Дечана (МСПЦ)

је тада највише погодовала Призрену, једном од владаревих боравишта, старом центру свиларства и важној станици на трговачком путу ка зетском приморју. О XIV столећу као златном добу Призрена говори и чињеница да је управо ту било смештено прво седиште дубровачког конзула у Српској земљи. Због близине рудника Приштина нагло добија на значају, па чак и стари црквени тргови – Пећ или Хоча – постају места сталне размене.²²

²¹ Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Старо српско рударство*, 33–43.

²² Ковачевић-Којић, *Косово*, 114–119; иста, *Приштина у средњем вијеку*, 45–74; Ђирковић, *Косово и Мейхоџија*, 33–36.

Сл. 9. Манастир Дечани, црква Христа Пантократора, припрата, Лоза Немањића, 1346–1347, детаљ: цар Душан

Доба најдубљег мира и највећег напретка није потрајало после успостављања патријаршије и царства 1346. Већ за владавине цара Уроша (1355–1371), последњег Немањића, почиње раздобље унутрашњих сукоба великаша и обласних господара, све осетнијег присуства Турака, несигурности и сталних промена, које су се у доброј мери одигравале на Косову и Метохији или на њих утицале. Јужна граница Српске земље почела се приближавати Косову и Метохији, да би се до краја XIV века поново усталила отприлике тамо где је била два столећа раније, само што је овог пута с друге стране било Турско царство, иновјерно и неуморно у освајачком нагону. Током првих година царевања Уроша срећемо у Призрену и Штимљу, али од када је 1365. поделио власт с краљем Вукашином, временшњи краљ је, можда држећи се традиција Немањића, највише боравио у Призрену. Уз краља је био и протовестијар Богдан Киризмич, један од најбогатијих Призренаца тога доба. Савладарство цара и краља није потрајало, те је већ 1369. управо на Косову Вукашин поразио војску цара Уроша и њему оданих великаша и потпуно га потиснуо с власти. У сенци сукоба Мрњавчевића и Немањића стасавале су на Косову и Метохији властеоске породице које су потом владале највећим делом Српске земље – Лазаревићи источно од Новог Брда и Бранковићи у Дреници. После пропасти Мрњавчевића у бици на Марици 1371. читава територија Косова и Метохије, изузимајући Пећ и Призрен, привремено запоседнуте од Балшића, подељена је између кнеза Лазара и господина Вука Бранковића. Лазар је држао долину Биначке Мораве, Јањево, Ново Брдо, Липљан, Лаб, Хвосно, Звечан, а Вук Приштину, Косово Поље, Вучитрн, највећи део Метохије с Призреном.²³

Тиме су међусобни окршаји великаша привремено утихнули, али су упади Турака постајали све чешћи. Повремене провале турских одреда нису донеле очекивану превагу на ратишту ка Српској земљи, те је султан Мурат I одлучио да великим војним походом трајно подвласти преостале непокорне српске обласне господаре. Султан је стога ударио с великом војском на најразвијеније и најбогатије српске области, оне чије би му освајање дало у руке кључ за контролу читавог Поморавља. Судар турске и српске војске,

²³ Ђирковић, *Косово и Метохија*, 38–39; Благојевић, *Територије кнеза Лазара*, 5–18.

Сл. 10. Препис Новобрдског рударског законика деспота Стефана Лазаревића, око 1580. године (Архив САНУ)

чију су главнину чинили Лазареви и Вукови одреди, збио се на Косову пољу на Видовдан 1389, на територији Вука Бранковића. Неизвестан до самог краја, обележен погидијом кнеза Лазара и султана Мурата и повлачењем турске војске с попришта, бој на Косову изазивао је код савременика и потоњих поколења различите утиске и тумачења. Иако је на хришћанској страни због султанове погидије у први мах слављена као хришћанска победа, битка на Косову је према својим последицама, али и у историјском памћењу, доживљена као пораз. Предање је славило херојски подвиг српске војске и смрт њеног заповедника, а жалило за „Српским царством“, којем је пораз на Косову учинио крај. Таква представа код доцнијих генерација зацело је почивала не само на сазнању о погидији српског владара већ и на чињеници да се

Сл. 11. Ново Брдо, поглед на остатке саборне цркве и цитаделу

пораз збио у политичком, привредном и духовном средишту Српске земље, што Косово и Метохија одиста јесу били током већег дела XIV века.²⁴

Заправо, и поред пораза, опасног приближавања Турака и признавања њихове врховне власти, повремених упада турских чета, унутрашњих сукоба и свеprisутног осећања несигурности и незнања, живот на Косову и Метохији, нарочито у урбаним средиштима, наставио је да напредује. Иако је Вук Бранковић приграбио неке од Лазаревих земаља, лојалност султану Бајазиту омогућила је Лазаревићима да после Вукове смрти 1397. сачувају своје и добију већину Вуковихседа на Косову и Метохији. После привременог застоја у османским освајањима, изазваног поразом од Монгола у бици код Ангоре 1402, борбе између Лазаревића и Бранковића, који

²⁴ Бубало, *Један незайажен извор*, 33–53 (с литературом о Косовској бици).

су у освит монголске најезде повратили старе области, и између самих Лазаревића испреплетале су се са сукобима османских принчева за положај султана. Косово је поново било поприште крвавих окршаја. На Трипољу код Грачанице укрстили су оружје одреди Бранковића и Лазаревића 1402, а седам година доцније на Косову су, праћени пустошењима турске и угарске војске, ратовали међусобно браћа Стефан и Вук Лазаревић. Измирење Лазаревића и Бранковића 1412. и формално уједињење њихових земаља донело је мир тим областима, мада су старе земље Бранковића сачувале своју посебност у уређењу и обавезама према Турцима.²⁵

Прва половина XV века, нарочито до првог пада српске деспотовине 1439, била је доба највећег успона рударства и градског живота на Косову и Метохији. Непресушна потражња за рудама на Западу

²⁵ Спремић, *Десјош Ђураћ*, 48–85.

и насушна потреба српских деспота да обезбеде средства за плаћање харача и одбрану од Турака подстакле су интензивирање производње у постојећим рудницама и отварање нових – Запланине, Беласице, Белог Брда. Ново Брдо избија на прво место по количини извађене руде у југоисточној Европи и, упркос великој надморској висини и оштрој клими, постаје једно од најмногљуднијих насеља Српске земље. Управо је за потребе организовања рударске производње у Новом Брду састављен у доба деспота Стефана Лазаревића *Рударски законик* (сл. 10), који се користио и у другим рударским местима, као и у време османске власти над Српском земљом. У рударским насељима многољудне су и стабилне колоније пословних људи с католичког приморја, претежно Дубровчана. Штавише, бројност римокатоличких парохија и црква у Српској земљи, највише на Косову и Метохији, била је узрок вишедеценијског спора између которског епископа и барског архиепископа око духовне надлежности над њима.²⁶

Градови постају средишта културе и прожимања источних и западних утицаја. У урбаним срединама, чије су управа и привреда биле устројене према моделима донетим са Запада, с јаким и утицајним католичким заједницама, прибежиште налазе учени људи православног света, писци, преписивачи, међу којима је било и Грка избеглих пред Турцима. И у томе је Ново Брдо без премца – ту су стварали или одатле потичу писац Димитрије Кантакузин, преписивач Владислав Граматик, улцињски епископ и писац Мартин Сегон и други. Чак и некадашњи липљански епископ, касније грачанички митрополит, премешта своју столицу у Ново Брдо. О развијености градског живота на Косову и Метохији пред крај средњег века сведочи и чињеница да највише вести о номицима, јавним бележницима, потиче с тог подручја. Међутим, чиниоци који су довели до процвата рударских насеља били су узрок постепеног опадања Призрена, који губи сваки значај као трговачко место, а због близине границе с Турцима и као владарево боравиште.²⁷

²⁶ Ковачевић-Којић, *Косово*, 121–128; Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Старо српско рударство*, 95–111; Митровић (К.), *Сукоб барској архиепископа и которској епископа*, 289–305.

²⁷ Спремић, *Десиој Ђурађ*, 714–769; Јовановић (В.) и др., *Ново Брдо*; Поповић (М.), *Космополијска средина српских градова*, 151–157.

Сл. 12. Ново Брдо, СРЕБРНИ ПРЕСТЕН С ГРБОМ ЛАЗАРЕВИЋА, ПРВА ПОЛОВИНА XV ВЕКА (НМБ)

Притисак Турака с временом се све више одражавао на живот на Косову и Метохији. Показатељ промене околности била је и чињеница да се боравиште владара помера ка северу, у поречје Велике Мораве, где ничу и владарске задужбине. За владарем, природно, ишао је и старешина Српске цркве, па Жича поново добија на значају. Упади и пустошења Турака постају од друге половине треће деценије XV столећа све чешћи, од чега највише страдају властелинства и незаштићени манастири. Једино су још градови представљали сразмерно сигурна уточишта. Прилике су се нагло погоршале после првог пада деспотовине 1439, односно 1441, када је поклекло Ново Брдо. Обнова државе 1444. није била праћена обновом привредног живота у ранијем обиму јер је присуство Турака било такоређи свакодневно. Због несигурности имовине и изгледа за зараду Латини из Приморја све чешће заобилазе рударске насеобине на Косову и Метохији. Косово је још једном било поприште крвавог сукоба Турака и хришћана – године 1448, кад је угарски губернатор Јанко Хуњади једва спасао живу главу. Пошто се султан Мехмед II после освајања Цариграда 1453. окренуо покорвању Српске земље, било је само питање времена када ће се турска најезда обрушити на земљу и градове Косова и Метохије. Као и приликом првог освајања, Ново Брдо је најдуже одолевало, а његовим падом у руке Османлија 1. јуна 1455. Косово и Метохија постали су део Османског царства.²⁸

²⁸ Спремић, *Десиој Ђурађ*, на разним местима.

